

דתישכונע

פרשת משפטים, תש"פ, מספר 1357

'אם ענה תענה' ו'עינוי הדין'

ישעיהו בן פזי

וכדברי המכילתא דר' ישמעאל על הפסוקים המתייחסים לעינוי יתום ואלמנה "אם ענה תענה אתו כי אם צעק יצעק אלי ששמע אשמע יצקתו. וחרה אפי וחרגתי אתכם בחרב..." (שמ' כב:כב-כג), מובא מעשה חכמים המדגים את דרשת חז"ל לפסוקים אלו:

אם ענה תענה. אחד ענוי מרובה ואחד ענוי מועט. ...

כבר היה רבי ישמעאל ורבי שמעון יוצאין ליהרג, אמר לו רבי שמעון לרבי ישמעאל, רבי, לבי יוצא שאיני יודע על מה אני נהרג, אמר לו רבי ישמעאל לרבי שמעון, מימך לא בא אדם אצלך לדין או לשאלה ועכבתו¹ עד שתהא גומע כוסך או עד שתהא נועל סנדלך או עד שתהא עוטף טליתך, ואמרה תורה אם ענה תענה, אחד ענוי מרובה ואחד ענוי מועט, ובדבר הזה אמר לו, נחמתני רבי.² (מסכתא דנזיקין, יח, מהד' הורביץ-רבין עמ' 313).

נראה כי דרשת 'אחד ענוי מרובה ואחד ענוי מועט' נובעת מכפל המילים 'ענה תענה',

וכדברי מפרשי המכילתא כאן. אך עדיין יש להבין, מדוע כל הדוגמאות שבחר ר' ישמעאל להדגים מהו 'עינוי מועט' קשורות דווקא לעיכוב והשהיה? לכאורה אפשר לומר כי הבחירה בדוגמאות אלו נובעת משתי תכונות המאפיינות אותן: ראשית, העינוי האמור לא מתבצע באמצעות פעולה אקטיבית אלא בהימנעות מפעולה. ועוד, גם הימנעות זו אינה נמשכת זמן רב, אלא רגעים ספורים – כדי גמיעת הכוס וכו'. מאפיינים אלו של פעולת העינוי, החוזרים על עצמם בכל הדוגמאות, הם הגורמים לכך שהעינוי ייחשב "מועט". לפי הסבר זה, הפעל 'ענה' כשלעצמו אינו מבטא דווקא עיכוב והשהיה, אלא שהמהלך הדרשני של המכילתא הטעין את העינוי האמור גם במשמעות של עיכוב קל.

מ' בר אשר משער כי לשון המקרא בפסוק "אם ענה תענה" השפיעה על יצירת הביטוי 'עינוי דין' שבלשון חכמים, במשמעות של עיכוב הדין.³ לפי הסברו, הוראת הפעל 'ענה' במקרא היא 'גרימת סבל וצער'. בלשון חכמים נמתחה הוראה זו גם לצער שיש בעקבות עיכוב והשהיה של הדין, ומכאן נוצר הביטוי "עינוי דין" במשמעות של עיכוב הדין.⁴ אפשר, אפוא, שדרשת חכמים הנ"ל נובעת גם היא ממתחת לשון המקרא באופן דומה.

כיוון דומה עולה מדבריו של ז' בן חיים: אפשר להרבות בדוגמאות בעיקר מן הדרושים שהם לכאורה שעשועי לשון כיצד הבינו

3 הביטוי "עינוי דין" מופיע במקומות שונים בספרות חז"ל. ראו למשל: אבות פ"ה מ"ח: "חרב בא לעולם על עינוי הדין ועל עוות הדין". הוא מצוי גם כפועל: משנה סנהדרין פ"א מ"ה: "רבי יהודה אומר אין מענין את דינו של זה אלא ממיתין אותו מיד", ועוד.

4 מ' בר אשר, תורת הצורות של לשון המשנה, חלק ראשון, כרך ב, ירושלים 2015, עמ' 986.

* ד"ר ישעיהו בן פזי מרצה במחלקה ללימודי יסוד באוניברסיטת בר-אילן, במכללת אשקלון ובמכללת חמדת הדרום.

1 בכת"י אנטונין 239: ושיהיתו. מ' י' כהנא, קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה, ירושלים תשס"ה, עמ' 127.

2 לזיהויו ההיסטורי של שמעון הנזכר בקטע המכילתא ראו: ט' אילן, "רבן שמעון בן גמליאל" בתוך: ט' אילן וו' נעם (עורכים), בין יוספוס לחז"ל, כרך ב, ירושלים תשע"ז, עמ' 677-678. דיון רחב במקור הנ"ל ובמקבילותיו ראו: מ' קיסטר, "מסורות אגדה וגילגוליהן", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 213-219.

אפשר שדרשה זו עצמה (או דומה לה) תפקדה כזרז לקליטת הביטוי "עינוי דין" בלשון חכמים בהוראת 'עיכוב דין'. כך או כך, לפי הצעתנו, דרשת החכמים למילים "אם ענה תענה", במובן של 'עיכוב הדין' או עיכוב התשובה לשאלה, יסודה באחת ההוראות שבארמית הגלילית, אלא שעדיין פתוחה השאלה, אם הדרשן שאב הוראה זו באופן ישיר מהארמית או שהוא שאב מלשון חכמים ששאבה מהארמית.

אוסף כי יש בכוחה של ההצעה הנ"ל ליישב קושי לשוני הקיים בהבנתו השגורה את הביטוי "עינוי דין". ההבנה המקובלת, ש"עינוי דין" צמח מהמשמעות המקראית העיקרית – גרימת צער וסבל (ועיכוב הדין אינו אלא אחד המקרים של צער וסבל), מעוררת קושי, שכן היה לומר 'עינוי בעלי הדין' ולא 'עינוי הדין'! אך לפי דברינו, הביטוי "עינוי דין" מדויק, שכן אין כאן עניין כלל לגרימת צער וסבל, וההוראה הראשונה של 'עינוי', בהקשר זה, על פי הוראת השורש הזה בארמית הגלילית, אינה אלא עיכוב והשהיה.⁸

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

[f](#) הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

⁸ י' אבישור מציע לביטוי "עינוי דין" פירוש אחר, השונה לחלוטין מהמקובל במחקר. לשיטתו, המובן המקובל שגוי, ואת הביטוי "עינוי דין" יש לגזור מן האכדית. לפי זה, הוראת הביטוי היא: שינוי/עיוות הדין. ראו: הנ"ל, "לרקע הבבלי והכנעני ללשון חז"ל", בתוך: א' חזן וז' לבנת (עורכים), **לשון חכמים והתחומים הנושקים לה**, רמת גן תש"ע, עמ' 229-230. אעיר כי הזיהוי הברור שמשתקף בדברי המכילתא בין 'עיכוב דין' ל'ענה תענה', והקשר המסתבר ביניהם לבין 'עינוי דין', אינו עולה בקנה אחד עם פירושו.

הבנה תמימה יסוד מקראי מסוים מילה או מורפמה, על פי שימושו בלשון שלהם.

להדגמת דבריו הוא מביא את דרשת חז"ל בעניין "אם ענה תענה", אלא שלתפיסתו המשמעות של 'עינוי' כעיכוב הדין, קדמה לדרשתם. רק לאחר שכבר השתגר הביטוי "עינוי דין" במובן של עיכוב דין, הם דרשו את הכתוב "אם ענה תענה" במובן הנ"ל.⁵ אף שיתכן כי שני חוקרי הלשון הללו חלוקים בשאלה אם דרשת חז"ל בעניין "אם ענה תענה" היא בית היוצר של הביטוי "עינוי דין" או שהיא עצמה תוצר של הביטוי, מכל מקום נראה כי שניהם מסכימים לכך שהביטוי "עינוי דין" נקלט בלשון חכמים במשמעות של 'עיכוב דין', כתוצאה ממתיחת ההוראה המקראית של הפועל 'ענה', כנאמר לעיל.

לעניות דעתי, יש מקום לשקול אפשרות נוספת. לפיה, הביטוי "עינוי דין" בהוראת 'עיכוב דין' נקלט בלשון חכמים, לא כתוצאה ממתיחת ההוראה המקראית, אלא בהשפעת אחת ההוראות בארמית הגלילית לשורש 'עני' והיא: להתעכב, להתאחר, להשתהות.⁶ את נתיב ההשפעה ניתן לצייר בשני אופנים; אפשר שתחילה נקלטה ההוראה בלשון חכמים, ללא תיווך לשון המקרא. על יסוד הוראה זו שבלשון חכמים, המכילתא דורשת את לשון המקרא "אם ענה תענה" במובן של 'עיכוב דין' או עיכוב במתן תשובה לשואלים.

אפשר להעלות על הדעת מסלול נוסף. כידוע, אחת מדרכי הדרשה של חז"ל היא לדרוש מילה מקראית גם על פי משמעותה בשפה אחרת, ובעיקר בשפה הארמית שהייתה שגורה על פיהם.⁷ ייתכן אפוא, כי יסודה של דרשת "אם ענה תענה" נובע באופן ישיר מהוראת השורש "ע'נ'י" שבארמית הגלילית, קודם שהוראה זו נקלטה בלשון חכמים. מעתה

⁵ ז' בן חיים, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?", **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות** (מקרא ולשון) תשמ"א, עמ' 2-3. ראו גם שם, הערה 3; הנ"ל, **ספר הזיכרון לח' ילון**, תשל"ד עמ' 55-56.

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish* 6
Palestinian Aramaic, Jerusalem 2002, p. 412

⁷ י' פרנקל, **מדרש ואגדה**, כרך א, תל אביב 1996, עמ' 129-146.